

1700-talet i den svenska historiekulturen

SAMUEL EDQUIST*

Mittuniversitetet

Daniel Andersson, *Berättelser om 1700-talet: Frihetstiden och Gustav III:s regeringstid i svensk historiekultur från 1870-tal till 1990-tal*, Umeå Studies in History and Education 25, Umeå Studies in Educational Sciences 59 (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet 2023). 348 s.

I Daniel Anderssons doktorsavhandling analyseras historieskrivningen om Sveriges 1700-tal, från omkring 1870 till 1900-talets slut. Mer specifikt har Andersson studerat hur två specifika epoker – frihetstiden och Gustav III:s regeringstid – framställts, utifrån premissen att dessa varit särskilt ideologiskt laddade. Andersson utgår från en väl upptrampad historiedidaktisk diskussion med termer som historiekultur och historieförmedling, och för samman detta med ett särskilt fokus på berättelser. Han ringar in historienarrativ som centralt undersökningsobjekt, vilka han undersöker i tre historiekulturella arenor – forskningen, skolläroböckerna och pressen – som samverkar inom en nationell historiekultur vars konturer är Anderssons mål att avtäcka.

För att närmare analysera detta använder sig Andersson av en teoretisk begreppsapparat i tre delar. Från Jörn Rüsen hämtar han den ofta använda uppdelningen i tre idealtypiska dimensioner av allt bruk av historien: dess kognitiva, politiska (ideologiska) och estetiska aspekter. Samme Rüsen är inspiratör till en typologi över fyra grundläggande former av historiemedvetanden: traditionella (där ursprung och kontinuitet betonas), exemplariska (där epoker och skeenden ses som rättesnören), kritiska (i vilka dominanta historieskrivningar ifrågasätts) och genetiska (där utveckling och förändring betonas). Slutligen laborerar Andersson med två motsatta perspektiv i historieskrivande – retrospektiva och prospektiva – som förenklat motsvarar "historien baklänges" respektive "historien framlänges".

* Professor i historia; fakultetsopponent.

Andersson relaterar sin studie särskilt till tidigare svensk forskning både om historiebruk i stort och mer specifikt om 1700-talet och de utvalda arenorna. Det går förstås alltid att nämna ytterligare verk som skulle kunnat användas, exempelvis hade behandlingen av det sena 1900-talets historievetenskap tjänat på att ta del av Cecilia Trenters doktorsavhandling *Granskningsretorik och historisk vetenskap* (1999). Resultaten kunde också ha stärkts ytterligare genom fler anknytningar till motsvarande historiebruksforskning i andra länder: historieskrivning om bestämda epoker inom ramen för en nationell/nationalistisk ram är ju något närmast universellt i vår tid.

Det övergripande tillvägagångsättet beskrivs med termerna komparation, hermeneutik och intertextuell analys. Kontentan av detta är att han velat göra jämförelser över tid och både inom och mellan arenorna, liksom att relatera skeenden däri till vidare sammanhang. Den teoretiska definitionen av komparation stannar i princip vid att det utförts "en komparativ kvalitativ textanalys" (s. 41). Även "hermeneutisk tolkning" definieras jordnära, som att tolka ord och meningar i sig men dessutom sätta dem "i relation till en större samtida politisk och kulturell kontext". Vad beträffar "intertextuell analys" sägs att det innebär att studera de "historiemedierande texternas intertextuella relation till varandra" (s. 27), där "texten betraktas som en del av ett samtal med tidigare och samtida texter" (s. 45). Även här är det alltså ganska *common sense*-artat. Det är dock något påfallande att Andersson här refererar till litteratur med anknytning till diskursanalys och/eller (post-)strukturalism – exempelvis Norman Fairclough – samtidigt som han värjer sig från diskursanalysen som metod. Även hermeneutiken ställs mot diskursanalys, för att den senare alltför mycket sägs lägga fokus på diskurser på bekostnad av aktörerna. Ändå landar Andersson i ett synsätt som sätter texterna helt i fokus: det är "textens sak och substans som är det mest väsentliga och det är också där som analysen har sin tyngdpunkt" (s. 43). Jag kan alltså tycka att den metodologiska diskussionen kunde varit mer stringent. Detta uppvägs av att Andersson sedan i sin undersökning gör en habil kvalitativ analys där olika texter jämförs med varandra och över tid.

Vad gäller valet av de tre arenorna är Andersson tydlig med att det inte varit helt självklart. Även om jag här gärna sett mer diskussion kring eventuella för- och nackdelar med alternativa arenor, såsom skönlitteratur (historiska romaner) och populärhistoria, är det svårt att invända mot att de tre arenor som valts tillsammans ger en åtminstone någorlunda heltäckande bild av historieförmedlingen i Sverige som helhet.

Den utvalda tidsperioden är lång – helt rimligt eftersom historiekulturella förändringar brukar vara långsamma. Att den avslutas på 1990-talet motiveras med både läroboksmarknadens fragmentisering liksom att det kommit mycket ny forskning från cirka 2000 som hade inneburit betydligt

mer material. Däremot hade gärna någon extra mening kunnat skrivas om den bakre tidsavgränsningen. Att alla de tre arenorna var av helt annat och rudimentärt slag under tidigt 1800-tal är ett uppenbart skäl att utelämnas tiden före cirka 1870 – samtidigt hade det varit intressant med någon sorts stickprov för att följa upp sådana rön som görs i avhandlingen som antyder att vissa element i senare historieskrivning medvetet skapades redan i 1700-talssamtiden (såsom Gustav III:s motivering av sin kupp att han räddade Sverige undan Polens öde).

Att studera tre skilda undersökningsobjekt under 130 år innebär att ett hårt urval måste göras i det potentiella källmaterialet, och Anderssons tillvägagångssätt är här mestadels tydliga och oantastliga. Vad gäller forskningsarenan har han ringat in källorna genom att utgå från vad som refereras i vissa referensverk, som i sin tur valts ut genom att rådfråga specialister på 1700-talet. De runt 30 läroböckerna är utvalda efter vilka som synes vara de mest använda över tid. För pressmaterialet har författaren utgått från vissa nyckelord som söktes efter i tidningsdatabaser, vilket ringat in kortare tidsperioder och teman som sedan kunnat studeras. Här går det dock att diskutera vilka sökord som använts. Termer som ”politisk kultur” och ”civilisering” – knappast vanliga förutom i forskningsvärlden efter cirka 1980 – ifrågasätter jag nyttan av att söka efter i tidningstexterna, medan ”tryckfrihet” hade förtjänat att ingå med tanke på minnespolitiken kring 1766 års tryckfrihetsförordning.

Avhandlingen är synnerligen väl strukturerad och disponerad, med tydliga kapitelrubriker och alltid närvarande röd tråd. Språkdräkten är mycket funktionell. Var och en av de tre empiriska delarna – en för varje arena – inleds med en tydlig bakgrund och forskningsgenomgång.

I delen om forskningen är mycket av det som Andersson påvisar ganska väl känt från tidigare. Den gamla statsidealismen med rötter i Ranke och Geijer, som dominerade en bra bit in på 1900-talet, tenderade att beskriva 1700-talet utifrån en kungavänlig och antiaristokratisk matris. Frihetstidens partivälde tecknades i negativa färger, och omvänt beskrevs Gustav III:s envälde som en återgång till den rätta fåran. Samtidigt lyfter Andersson fram den oppositionella linje som fanns redan från början, först genom Anders Fryxell som vände sig hårt mot aristokratfördomandet, och sedan genom statsvetaren Fredrik Lagerroth som ofta polemiskt lyfte fram frihetstiden som vaggan till den framväxande parlamentariska demokratin. Sedan följer Andersson den historiografiska utvecklingen framåt, med en alltmer diversifierad historievenskap under andra halvan av 1900-talet. Den politiska historien blev en av många riktningar, den explicita teoriansknytningen blev norm, och över lag kom för många hela frågan om att vara för eller emot

frihetstiden och Gustav III att framstå som irrelevant. I den ofta marxistiskt influerade socialhistoriska forskningen försköts fokus till de breda befolkningslagrens villkor, och då framstod frihetstida politiker och kungamakten i lika hög grad som representanter för makten och överheten.

Anderssons behandling av skolläroböckerna frilägger en "enklare" utveckling än i den mer heterogena forskningsarean. I skolböckerna fanns ett helt dominerande paradigm fram till ungefär mellankrigstiden, där frihetstidens fasor och Gustav III:s förtjänster lyftes fram i betydligt mer bjärta färger än i forskningen. Efter en övergångsfas runt 1900-talets mitt kom dock en ny dominant historieskrivning, som i många avseenden anknöt till Lagerroths tradition där frihetstidens partiväsande framstod som den svenska parlamentarismen vagg. Riktigt högtintressant är att Andersson här urskiljer en sorts hybrid mellan Lagerroths liberala evolutionism med den mer socialhistoriska "historien underifrån" – vilka på forskningsarenan inte alls kombinerades. Andersson visar övertygande att denna hybrid – en sorts socialliberal nationell överideologi – kan ses som en idealisering av det samtida demokratiska Sverige.

I undersökningen om pressen blir resultaten allra mest skiftande och närmast kalejdoskopiska. I pressen fanns en större politisk bredd, till skillnad från den tydliga högerdominansen in på 1900-talet i både forskningen (mestadels) och i skolböckerna (nästan uteslutande). Mervärdet av denna undersökningsdel blir framför allt att ytterligare nyanser i historiekulturen kan påvisas. Andersson åskådliggör exempelvis hur i det sena 1800-talet en radikal historieskrivning, som både gick emot Gustav III och frihetstida politiker, var väl spridd. Trots heterogeniteten kan ändå Andersson urskilja en dominant tendens under den senare delen av 1900-talet som påminner om den i skolböckerna: proparlamentarism och demokratiidealism.

I avslutningskapitlet sammanfattar Andersson sina resultat, som sig bör, och här hade han gärna fått trycka hårdare på de bidrag han faktiskt levererat. Han är ytterst ödmjuk i anknötningarna till tidigare forskning – minst av allt är han orättvis mot föregångarna. Lite har det att göra med att anslaget i hela avhandlingen är så starkt fokuserat på själva historienarrativen – det enligt mig allra mest intressanta resultatet är nämligen av ett delvis annat slag, snarast ideologianalyserande: jag tänker främst på friläggandet av en "banal" demokrati i senare tiders skolböcker om frihetstiden.

Det för mig in på några mer generella diskussionspunkter. Jag vill betona att detta är en mycket väl genomförd empirisk undersökning, på ett ovanligt stort källmaterial, och där det också finns många djupare analytiska resultat. Jag vågar dock påstå att dessa framför allt är grundade i något annat än den narratologiska teori- och metodramen. Jag vill ta upp några teman där jag menar att en bra avhandling hade kunnat lyftas ytterligare.

Tillvägagångssättet att rikta in sig på skildringar av två specifika tids-epoker – frihetstiden och Gustav III:s regering – har i viss mån skett på bekostnad av att beakta hur vidare historiska skeenden behandlats, som ju ändå dessa politiskt-historiska epoker är inplacerade i. Till att börja med är detta urval inte alltid helt konsekvent. Exempelvis konstaterar Andersson i delen om forskningsarenan att det senare 1900-talets social- och kultur-historiskt präglade forskning tenderade att underbetona de traditionella politisk-historiska epokerna. Det sistnämnda skrivs fram som ett resultat, som förstås är intressant, men argumentationen hade varit ännu starkare om Andersson inte på förhand bortdefinierat vissa källtyper för att de inte fokuserat de traditionella politisk-historiska epokbenämningarna. Några sådana verk finns med för att de ringats in i urvalet gällande forskningsarenan, men huvudregeln har varit att inte ta med sådana verk.

Jag vill också ifrågasätta att det i första hand är forskares verk specifikt om 1700-talet som behandlats, men däremot inte synteser och översiktsverk. Om vetenskapliga översiktsverk i stil med Carlssons och Roséns *Sve-ri- ges historia* (som också hade synkroniserat med läroboksmaterialet som nästan uteslutande haft ett längre kronologiskt spann) inkluderats hade det möjliggjort en större känslighet för vad man kan kalla den narrativa helheten. Nu läggs tonvikten på hur just frihetstiden och Gustav III framställt – jag hade gärna sett att undersökningen i högre grad också beaktat på vilka sätt dessa epoker fogats in i hela historien från hedenhös till idag, som länkar i en längre kedja där berättelsernas sensmoral framträder tydligare.

Vad beträffar tillämpningarna av det teoretiska ramverket, gör Andersson till att börja med en genomgående fullt rimlig applicering av Rüsens tre historiekulturella dimensioner. Han påvisar många exempel på skillnader i tyngdpunkter dem emellan, såsom att de estetiska dimensionerna är särskilt tydligt framträdande i skolläroböcker. När det gäller de två typologierna över narrativ (traditionell-exemplarisk-kritisk-genetisk respektive prospektiv-retrospektiv) får de i regel mer en karaktäriserande än en förklarande funktion: olika typer av utsagor sorteras in i en eller flera av de olika kategorierna. Ofta görs kategoriseringarna utifrån innehållet i en avgränsad historieskrivning inom en viss text, vilket jag menar ibland blir problematiskt – det finns en tendens till något för bokstavliga tolkningar. Sålunda kategoriseras ibland historienarrativ som genetiska för att de betonar förändring och utveckling, även om det bara är inom undersökningsobjektet: "[...] ett genetiskt narrativ centrerat kring utvecklingslinjer i det förflutna, där han betonar sociala strukturskillnader och det som benämns som 'stånds-cirkulation'" (s. 87, se även s. 117). En historiker som rent empiriskt påvisar förändring eller kontinuitet – eller både och – i en avgränsad enhet i tid och

rum, menar jag knappast bara på den grundvalen kan kategoriseras inom någon viss övergripande historiesyn.

Vidare ställs det konsekvent upp en sorts motsats mellan traditionella narrativ som betonar kontinuitet med det förgångna, och genetiska narrativ som framhäver förändring till nya former. Konservativ historieskrivning tenderar att beskrivas som traditionell, medan liberal eller vänsterbetonad blir mer genetisk. Gentemot detta skulle jag våga påstå att en kombination av traditionella och genetiska narrativ, som betonar ursprung respektive förändring, varit det dominerande under långa tider. Den gamla konservativa historieskrivningen om kung och folk uteslöt inte en viss evolutionism till förmån för ett reformerat statsskick, och på samma sätt har mer vänsterinriktad historieskrivning också haft inslag av kontinuitetstänkande, såsom betonande av en urgammal demokratisk anda. Båda kännetecknas av en kombination av utveckling och kontinuitet, liksom av en föreställning om att tiden är i rörelse, där man föreställer sig på något sätt kunna blicka utifrån på utvecklingen. De politiska skillnaderna har legat i den önskade arbetsdelningen mellan tradition/kontinuitet och framsteg/förändring – det har inte varit fråga om antingen/eller. Båda kan sägas vara uttryck för en övergripande modern tankefigur, på det sätt som exempelvis Marshall Berman och Reinhart Koselleck satt sina fingrar på.

Anderssons val att hålla sig inom det specifika historiedidaktiska fältet har förstås fördelar – det blir en enhetlig och tydlig begreppsram. Samtidigt är det exempelvis synd att Andersson valt att inte anknyta till nationalismforskningen, trots att ett helt centralt tema för undersökningen är att studera "nationell historiekultur". I stället värjer han sig rätt bestämt sig mot detta fält (not 51 s 29). Studier av tolkningsstrider inom samma nationella kultur har dock sedan länge varit ett centralt studieobjekt i området, och det är just en sådan undersökning som Andersson gjort. Avhandlingen hade alltså vunnit på fler diskussioner och resultatmarkeringar i relation till både teoretisk och empirisk litteratur rörande nationalism.

Jag menar generellt att fenomen som rör historieförmedling – om de ska förstås till sin fullo i en samhällelig kontext, inte minst vad gäller de politiska dimensionerna – helst bör relateras till teoretisk-metodologiska storheter som ligger bortom det i strikt mening historiedidaktiska fältet. Över lag skulle en tydligare koppling i avhandlingen till övergripande samhällsstrukturer ha varit spännande. Anderssons exempel med skolans hybrid av liberal evolutionism och "historien underifrån" skulle sålunda ha kunnat diskuteras i termer av – förslagsvis – en ideologisk kompromiss med förmåga att tilltala ett brett fält från vänster till höger i det moderna demokratiska Sverige.

Sammanfattningsvis har Andersson utfört en imponerande empirisk

forskningsinsats, där han studerat en stor mängd källmaterial, dessutom i vad som kan beskrivas som tre parallella studier. Samtidigt som resultaten i viss utsträckning bekräftar vad som kommit fram i tidigare forskning, så har han också i flera avseenden fördjupat och nyanserat förståelsen för modern svensk historiekultur, förstås särskilt beträffande 1700-talet. Inte minst finns det ett mervärde i Anderssons komparativa approach – medan resultaten i varje arena för sig känns relativt förväntade, så kommer det fram ytterligare resultat genom själva jämförelserna. Ur teoretisk-metodologisk synpunkt uppfyller avhandlingen kraven, men dess styrkor finns särskilt i de aktningvärda empiriska resultaten, som i realiteten alstrats fram genom vad man skulle kunna säga är en klassiskt historievetenskaplig empiriskt-induktiv ansats.